

A Jurisprudential-Political Analysis of the Fatwa on the Prohibition of nuclear weapons: A Rereading of Ayatollah Khamenei's View

Seyed Sajjad Izdehy¹, Mohammad Hossein Pouramini²

¹ Advanced Courses of Jurisprudence and Its Principles, Seminary of Qom; Research Institute for Islamic Culture and Thought, Tehran, Iran. sajjadizady@yahoo.com

² Department of International Law, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran
(Corresponding author). pouramini.m@gmail.com

Abstract

In the realm of contemporary international relations, the fatwa issued by Ayatollah Khamenei declaring the absolute prohibition of the production, stockpiling, maintenance, and use of nuclear weapons and other weapons of mass destruction stands as a unique phenomenon at the intersection of jurisprudence, ethics, and strategic policy. This fatwa was officially announced on 19 February 2010 and subsequently formalized in a message to the First International Conference on Disarmament in Tehran (April 2010), where it was registered as an official document with the United Nations and transformed into a foundational component of the foreign policy and defensive doctrine of the Islamic Republic of Iran. Despite its significance, however, the nature and robustness of this religious ruling have frequently been met with misunderstanding and oversimplification in Western academic and policy circles, often being interpreted as a temporary diplomatic tool, a tactical position arising from circumstantial conditions, or a revisable decree. These misconceptions underscore the necessity of a profound and meticulous analysis to elucidate the true essence of this viewpoint. The present article, with the aim of resolving existing ambiguities and providing a precise analytical framework, addresses the central and pivotal question: What is the jurisprudential-political nature of Ayatollah Khamenei's nuclear fatwa? Is it a "secondary ruling" issued on the basis of the principle of *taqiyya* (dissimulation) to navigate an emergency situation and thus temporary in nature? Is it a "governmental ruling" based on the "expediency" of the system and therefore dependent on variable temporal and spatial conditions, subject to revision? Or is it ultimately a "primary religious fatwa" that is permanent, rooted in unchanging jurisprudential principles, possessing the firmness of a divine injunction? This research, employing an analytical-

Cite this article: Izdehy, S.S. & Pouramini, M.H. (2025). A Jurisprudential-Political Analysis of the Fatwa on the Prohibition of nuclear weapons: A Rereading of Ayatollah Khamenei's View. *Political science*, 28(2), p. 37-60. <https://doi.org/10.22081/psq.2025.71697.2990>

Received: 2025-01-16

Revised: 2025-02-21

Accepted: 2025-03-27

Published online: 2025-07-01

Type of article: Research Article

Publisher: Baqr al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

descriptive method and drawing on library sources, examines the theoretical foundations of Imami jurisprudence regarding the key concepts of “fatwa,” “governmental ruling,” “secondary ruling,” *taqiyya* (dissimulation), and *maṣlaḥa* (expediency), while separately evaluating each of the three hypotheses raised. In examining the first hypothesis—namely, the perception of the fatwa as a “secondary ruling” based on *taqiyya* (dissimulation)—the research findings demonstrate that this notion is fundamentally invalid. In Shiite jurisprudence, *taqiyya* is a defensive mechanism to preserve life, property, or faith under conditions of danger and weakness, yet it is subject to clearly defined red lines. The most critical of these limitations is the absolute prohibition of *taqiyya* in matters that lead to “*saḥk al-dimā*” (the unjust shedding of blood and the killing of human beings). Given that weapons of mass destruction essentially involve the indiscriminate slaughter of innocents and the widespread destruction of life, their use is impermissible under any circumstance, including *taqiyya*. Furthermore, rulings based on *taqiyya* are typically issued covertly or without explicit reference to religious evidence; in contrast, the nuclear fatwa was proclaimed openly and grounded in clear rational and scriptural foundations (such as the Quranic prohibitions against “destroying crops and progeny” and “spreading corruption on earth”). In the second step, the hypothesis that this position is a “governmental ruling” based on *maṣlaḥa* (expediency) is also rejected. A governmental ruling is an executive directive issued by the *walī al-faqīh* (jurist guardian) in his capacity as the Islamic ruler to manage societal affairs, in terms of the immediate exigencies and harms of the day. Such rulings are inherently “particular” (pertaining to a specific instance), “temporary,” and “subject to change.” In contrast, the fatwa prohibiting nuclear weapons is a “universal” ruling (as a real proposition), globally applicable and eternal, with its subject matter being the intrinsic prohibition of an act, beyond time and place. This fatwa is the product of the *ijtihād* process aimed at “discovering” the divine ruling, not a managerial decision for governing the state. Furthermore, the concept of *maṣlaḥa* in Shiite thought fundamentally differs from the Machiavellian notion that the end justifies the means. In Imami jurisprudence, achieving an expediency (such as national security) through an intrinsically illegitimate and prohibited means (such as producing weapons of mass destruction) is impermissible. The final conclusion is that Ayatollah Khamenei’s position is a “primary religious fatwa” that possesses all the components and conditions necessary for a fatwa. First, this position is derived from the “system of *ijtihād*” and results from the process of deduction based on the four primary sources (Quran, Sunnah, reason, and consensus), and it is not a personal or political opinion. Second, it has been repeatedly and explicitly “proclaimed” with no ambiguity. Third, given his dual role as a *marjaʿ taqlīd* (religious authority) and jurist guardian, both his followers and, more importantly, all components of the Islamic Republic system (including the passage of the “Law on Proportionate and Reciprocal Action” in the Islamic Consultative Assembly) have regarded this fatwa as binding and have acted upon it. This fatwa is permanent unless the mujtahid recognizes an error in his deduction. Even conditions such as urgency (*iḍtirār*) cannot override the primary ruling of prohibition, as the condition for invoking urgency in jurisprudence is the absence of any permissible means of salvation, which does not apply in the military and defensive domain due to the availability of conventional and deterrent weapons. Therefore,

the fatwa prohibiting nuclear weapons is neither a flexible political strategy nor a temporary defensive shield, but rather a doctrinal principle, an enduring religious commitment, and a manifestation of Islam's humanitarian and ethics-centered approach in the realms of security and power. The doubts raised stem primarily from a lack of precise understanding of these specialized jurisprudential concepts and the distinctions between them in Shiite political thought.

Keywords: Nuclear fatwa, Imami jurisprudence, secondary rulings, governmental rulings, urgency (*iḍṭirār*), *taqiyya* (dissimulation), *maṣlaḥa* (exigency).

تحلیل فقهی - سیاسی فتوای حرمت سلاح‌های هسته‌ای؛ بازخوانی دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

سید سجاد ایزدهی^۱، محمدحسین پورامینی^۲

^۱ استاد خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم؛ پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران. sajjadizady@yahoo.com
^۲ گروه حقوق بین‌الملل، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول). pouramini.m@gmail.com

چکیده

در سپهر روابط بین‌الملل معاصر، فتوای حضرت آیت‌الله خامنه‌ای مبنی بر حرمت مطلق تولید، انباشت، نگهداری و به‌کارگیری سلاح‌های هسته‌ای و دیگر سلاح‌های کشتار جمعی، پدیده‌ای منحصر به فرد در تلاقی فقه، اخلاق و سیاست راهبردی است. این فتوا در سی‌ام بهمن‌ماه ۱۳۸۸ به صورت رسمی اعلام گردید و در پی آن در قالب پیام به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح در تهران (فروردین ۱۳۸۹) ثبت و به عنوان سند رسمی در سازمان ملل متحد به یک مؤلفه بنیادین در سیاست خارجی و دکترین دفاعی جمهوری اسلامی ایران بدل شد؛ با این حال به‌رغم اهمیت آن، ماهیت و استحکام این حکم شرعی در محافل آکادمیک و سیاست‌گذار غربی، اغلب با بدفهمی و ساده‌سازی مواجه شده و به عنوان یک ابزار دیپلماتیک موقت، یک موضع‌گیری تاکتیکی برآمده از شرایط زمانه و یا یک حکم تغییرپذیر تفسیر شده است. این تلقی‌های نادرست، ضرورت یک تحلیل عمیق و موشکافانه را برای تبیین ماهیت واقعی این دیدگاه دوچندان می‌کند. مقاله حاضر با هدف رفع ابهام‌های موجود و ارائه یک چارچوب تحلیلی دقیق، به این پرسش اصلی و محوری پاسخ می‌دهد که ماهیت فقهی - سیاسی فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای چیست؟ آیا این فتوا یک «حکم ثانوی» است که بر مبنای اصل «تقیّه» و برای گذر از یک شرایط اضطراری صادر شده و از این‌رو موقتی است؟ آیا یک «حکم حکومتی» است که بر پایه «مصلحت» نظام و در نتیجه به شرایط متغیر زمانی و مکانی و قابل تجدیدنظر وابسته است؟ یا در نهایت یک «فتوای شرعی اولیه» و دایمی است که در اصول تغیرناپذیر فقهی ریشه دارد و از استحکام یک حکم الهی برخوردار است؟ این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیلی - توصیفی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای، به واکاوی مبانی نظری فقه امامیه در خصوص مفاهیم کلیدی «فتوا»، «حکم حکومتی»، «حکم ثانوی»، «تقیّه» و «مصلحت» می‌پردازد و هر یک از سه فرض مطرح‌شده را جداگانه ارزیابی می‌کند. در بررسی فرضیه نخست، یعنی تلقی فتوا به عنوان یک «حکم ثانوی» مبتنی بر «تقیّه»، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این انگاره از اساس باطل است. «تقیّه» در فقه شیعه، یک راهکار دفاعی برای حفظ جان، مال یا دین در شرایط خطر و ضعف است؛ اما دارای خطوط قرمز مشخصی است. مهم‌ترین این محدودیت‌ها، حرمت مطلق تقیّه در اموری است که به «سفک دماء» (ریختن خون ناحق و کشتار انسان‌ها) بینجامد. از آنجاکه ذات سلاح‌های کشتار جمعی، ابزار قتل عام بی‌گناهان و نابودی گسترده

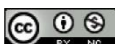
استاد به این مقاله: ایزدهی، سید سجاد؛ پورامینی، محمدحسین (۱۴۰۴). تحلیل فقهی - سیاسی فتوای حرمت سلاح‌های هسته‌ای؛ بازخوانی دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای. *علوم سیاسی*، ۲۸(۲)، ص ۳۷-۶۰. <https://doi.org/10.22081/psq.2025.71697.2990>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۷؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۲/۰۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۰۷؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان.

حیات هستند، استفاده از آنها تحت هیچ عنوانی، از جمله تقیه مجاز نیست؛ افزون بر این احکام تقیه‌ای معمولاً به صورت پنهانی یا بدون استناد صریح به ادله شرعی صادر می‌شوند؛ حال آنکه فتوای هسته‌ای به صورت علنی و با استناد روشن به مبانی عقلی و نقلی (مانند حرمت «ضایع کردن حرث و نسل» و «فساد فی الارض» در قرآن کریم) بیان شده است. در گام دوم، فرضیه تلقی این دیدگاه به عنوان یک «حکم حکومتی» مبتنی بر «مصلحت» نیز رد می‌شود. حکم حکومتی، دستوری اجرایی است که ولی فقیه در مقام حاکم اسلامی برای اداره امور جامعه و بر اساس مصالح و مفاسد روز صادر می‌کند. چنین احکامی ذاتاً «جزئی» (ناظر به یک قضیه شخصیه)، «موقت» و «تغییرپذیر» هستند. اما فتوای حرمت سلاح هسته‌ای، یک حکم «کلی» (ناظر به یک قضیه حقیقیه)، جهان‌شمول و ابدی است که موضوع آن، فارغ از زمان و مکان، حرمت ذاتی یک عمل است. این فتوا محصول فرایند «اجتهاد» برای «کشف» حکم الهی است، نه یک تصمیم‌گیری مدیریتی برای اداره حکومت؛ همچنین مفهوم «مصلحت» در اندیشه شیعی با تلقی ماکیاویستی که هدف را توجیه‌کننده وسیله می‌داند، تفاوت ماهوی دارد. در فقه امامیه، رسیدن به یک مصلحت (مانند امنیت ملی) از طریق یک وسیله ذاتاً نامشروع و حرام (مانند تولید سلاح کشتار جمعی) جایز نیست. نتیجه نهایی اینکه دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، یک «فتوای شرعی اولیه» است که تمامی ارکان و مؤلفه‌های تحقق یک فتوا را داراست. اولاً این دیدگاه در «دستگاه اجتهاد» و برآمده از فرایند استنباط از منابع چهارگانه (کتاب، سنت، عقل و اجماع) شکل گرفته و یک نظر شخصی یا سیاسی نیست؛ ثانیاً بارها و به‌صراحت «اعلام» شده و هیچ ابهامی در آن وجود ندارد؛ ثالثاً با توجه به جایگاه دوگانه ایشان به عنوان مرجع تقلید و ولی فقیه، مقلدان و مهم‌تر از آن، تمامی ارکان نظام جمهوری اسلامی (از جمله تصویب «قانون اقدام متناسب و متقابل» در مجلس شورای اسلامی)، این فتوا را لازم‌الاتباع تلقی کرده و بدان «عمل» کرده‌اند. این فتوا دایمی است؛ مگر آنکه مجتهد به خطای خود در استنباط پی ببرد؛ حتی شرایطی مانند اضطرار نیز نمی‌تواند حکم اولیه حرمت را نقض کند؛ زیرا شرط تحقق اضطرار در فقه، انحصار طریق نجات به امر حرام است که در حوزه نظامی و دفاعی با وجود سلاح‌های متعارف و بازدارنده، چنین انحصاری مصداق پیدا نمی‌کند. بنابراین فتوای حرمت سلاح‌های هسته‌ای نه یک راهبرد سیاسی منعطف و نه یک سپر دفاعی موقت، بلکه یک اصل اعتقادی، یک تعهد شرعی پایدار و تجلی‌گر رویکرد انسان‌دوستانه و اخلاق‌محور اسلام در حوزه امنیت و قدرت است. شبهات مطرح‌شده نیز بیشتر ناشی از نشناختن دقیق این مفاهیم تخصصی فقهی و تمایز میان آنها در اندیشه سیاسی شیعه است.

کلیدواژه‌ها: فتوای هسته‌ای، فقه امامیه، احکام ثانویه، احکام حکومتی، اضطرار، تقیه، مصلحت.

۱. مقدمه

فقیهان در عصر غیبت، دارای سه منصب افتاء، اعمال حاکمیت و منصب قضا می‌باشند (انصاری، ۱۴۲۸ق، ج. ۹، ص. ۳۰۴). بر اساس منصب افتاء، یک فقیه با استناد به دلایل چهارگانه اعم از قرآن، سنت، عقل و اجماع حق اظهار نظر کارشناسانه و بیان احکام الهی را داراست. فقیه حاکم در منصب اعمال حاکمیت خویش می‌تواند به دلیل مصلحت به اجرا یا ترک عملی حکم بدهد. به این‌گونه احکام در اصطلاح «احکام حکومتی» می‌گویند. منصب قضا نیز از شئون دیگر فقیهان در عصر غیبت است که در شرایط اضطراری و با اجازه حاکم اسلامی توسط غیر فقیهان نیز انجام می‌گیرد. آیت‌الله خامنه‌ای همواره در مناسبت‌های متعدد، مخالفت خود را با تولید و استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی اعلام کرده و در مقابل همواره بر حق همه کشورها در کسب و توسعه علوم در همه زمینه‌ها، به‌ویژه برخورداری از انرژی هسته‌ای برای مقاصد صلح‌آمیز تصریح کرده‌اند (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۲/۰۵/۱۵). ایشان در سی‌ام بهمن ماه ۱۳۸۸ فتوای تاریخی خود را در خصوص منع تولید و استفاده از سلاح‌های هسته‌ای که در فقه اصیل شیعی ریشه دارد، ارائه کردند (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۱۱/۳۰) و سپس در پیام خویش به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح هسته‌ای و عدم اشاعه در بیست‌و‌هشتم فروردین ۱۳۸۹، ساخت و بهره‌گیری از سلاح هسته‌ای را به طور مطلق حرام و ممنوع دانستند و همین حکم را به دیگر سلاح‌های کشتار جمعی نیز تسری دادند و با این اقدام خویش، ظرفیت فقه و حقوق اسلامی به‌ویژه فقه امامیه و قابلیت فقیهان برجسته آن را در حمایت از اصل و هدف بین‌المللی منع اشاعه و خلع سلاح هسته‌ای عرضه داشتند. این فتوا هرچند از سوی بسیاری از مراجع فقهی و مجامع بین‌المللی مورد استقبال قرار گرفت، با دوگونه واکنش انتقادی نیز مواجه شد. از یک‌سو برخی محافل داخلی به دلیل نشناختن خاستگاه و ماهیت این دیدگاه، آن را موقتی و تغییرپذیر دانستند و از سوی دیگر برخی محافل غربی نیز پس از ناتوانی در انکار اصل صدور فتوا، با تمسخر (پورتر، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۴)، تحریف و شبهه‌افکنی (واشنگتن پست، ۲۰۱۳)، تلاش کردند آن را بی‌اهمیت جلوه دهند. برخی با استناد تحریف‌آمیز به مقوله تقیّه ادعا کردند که «در اسلام می‌توان برای حفظ جان مسلمانان یا مسائل مهم کشور به دروغ متوسل شد» (Risen, 2012). در پاسخ به این ادعا، پورتر با استناد به نظر عده‌ای از نویسندگان تأکید کرده است که تقیّه در فرهنگ شیعه، تنها به اقلیت‌های شیعی در جوامع سنی مذهب اجازه می‌دهد برای حفظ جان، خود را سنی معرفی کنند و نمی‌تواند توجیه‌گر دروغ‌گویی نظام‌مند باشد (پورتر، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۴). همچنین برخی با ادعای حمایت نکردن کامل دیگر فقیهان قم از این فتوا (Ansari, 2012) و برخی دیگر با طرح شبهه تغییرپذیری فتاوا (Ansari, 2013)، تلاش کرده‌اند آن را فاقد اعتبار بین‌المللی معرفی کنند؛ در حالی که این فتوا از پشتوانه فقهی مستحکمی برخوردار است و مورد تأیید گسترده مراجع تقلید قرار گرفته است (پورامینی، ۱۴۰۲، صص. ۱۵۰-۱۵۳). روشن است که تا وقتی جنبه‌های مختلف این فتوا

به‌درستی تبیین نشود، زمینه برای ابهام‌آفرینی و تشکیک در محافل فقهی و پژوهشی داخلی و خارجی باقی خواهد بود؛ از این‌رو در این مقاله به تبیین این مسئله می‌پردازیم که ماهیت دیدگاه ایشان چیست؟ آیا یک حکم ثانویه است که از روی تقیّه صادر شده است یا اینکه حکم حکومتی است که از روی مصلحت و برای مدتی موقت صادر شده است یا اینکه یک فتوای شرعی با تمامی لوازم آن همچون دایمی بودن و... می‌باشد؟ لازم است این سه احتمال بررسی شود تا ماهیت این دیدگاه مشخص گردد. این پژوهش با ابزار گردآوری کتابخانه‌ای و روش تحلیلی- توصیفی در پی پاسخ به پرسش اصلی تحقیق است و در سه مرحله به بررسی ماهیت دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای می‌پردازد. نخست، این دیدگاه به‌مثابه حکم ثانوی تحلیل می‌شود، سپس به عنوان حکم حکومتی ارزیابی می‌گردد و درنهایت آن را به‌مثابه یک فتوای شرعی بررسی می‌کنیم. در هر مرحله، آثار و ویژگی‌های مرتبط با هر یک از این سطوح تحلیل می‌گردد و از این رهگذر، ماهیت دیدگاه هسته‌ای ایشان و آثار و لوازم آن تبیین می‌شود.

۲. بررسی دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای به‌مثابه حکم ثانوی

۲-۱. چستی احکام ثانویه

احکام ثانویه احکامی هستند که به وصف اضطرار، اکراه و دیگر عنوان‌های عارضی که بر موضوعی بار می‌شود، صادر می‌شوند (مشکینی، بی تا، ص. ۱۲۱)؛ به عبارت دیگر، احکام ثانویه به احکامی اطلاق می‌شود که به دلیل ایجادشدن شرایطی همچون اکراه، اضطرار، عسر و حرج و یا عنوان‌هایی مانند نذر و تقیّه برای مکلف (عنوان‌های ثانوی)، بر موضوعی بار می‌شوند (گروهی از نویسندگان، ۱۳۸۹، صص. ۱۱۵-۱۱۶) و جایگزین حکم اولی در آن موضوع می‌گردند؛ مانند جواز افطار در ماه رمضان در خصوص کسی که روزه برایش ضرر دارد و یا جواز خوردن گوشت مردار در حالت اضطرار.

۲-۲. دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای و احکام ثانویه

چنانچه گذشت، برخی افراد آگاهانه و از روی غرض‌ورزی یا ناآگاهانه، ماهیت دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص سلاح‌های هسته‌ای را از زمره احکام ثانویه به شمار آورده‌اند و معتقدند که دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای از روی تقیّه (پورتر، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۴) صادر شده است؛ بنابراین در شرایط اضطرار این حکم قابل نقض است (Ansari, 2013)؛ به تعبیر دیگر این افراد اعتقاد دارند که اگرچه جمهوری اسلامی ایران، حکم اولی ساخت و استفاده از سلاح هسته‌ای را حرام می‌داند، با اتکای به این قواعد و نهادها که در بستر فقه اسلامی روییده و نضج گرفته است، به‌راحتی می‌تواند به هر بهانه و دستاویزی، حکم ثانوی ساخت و استفاده از این سلاح را اباحه یا حتی وجوب تلقی کند و بار دیگر بر مستندات و مؤیدات فقهی و دینی خود تکیه کند (علی‌دوست و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۱۲). در پاسخ به این شبهه که آیا دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای یک حکم ثانویه است که از روی تقیّه صادر شده است یا خیر، لازم

است این مسئله در دو مرحله بررسی گردد؛ اولاً باید معنای تقیه مشخص گردد و ثانیاً این نکته بررسی شود که آیا دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای از روی تقیه بوده است که در نتیجه از جمله احکام ثانویه به شمار می‌آید و یا خیر؟ در خصوص معنای تقیه باید گفت تقیه به عنوان یکی از اصول مسلم در مکتب تشیع (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸، ص. ۳۳۴) به معنای مخفی کردن حق از دیگران یا اظهار خلاف آن، به جهت مصلحتی است که مهم‌تر از اظهار آن می‌باشد (صفری فروشانی، ۱۳۸۱، ص. ۵۱) و بیشتر در راستای حفظ جان و مال و دوری از خطر و ضرر معنا شده است و به عرصه زندگی فردی محدود نیست؛ بلکه عمده‌ترین هدف آن، حفظ مذهب و جلوگیری از زوال آن می‌باشد و می‌توان آن را نعل واژگونه‌زدن، به جهت حفظ هدف و راه، نهایت عمل را از دست‌دادن و پی فرصت مناسب گشتن تفسیر کرد (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸، ص. ۳۶۵)؛ به همین دلیل است که در روایات از تقیه با عنوان «سپر مؤمن» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲، ص. ۲۲۱) تعبیر شده است. تقیه فارغ از ادله قرآنی (آل عمران، ۴۸، نحل، ۱۰۶) و روایی که بر حجیت آن دلالت دارد (حرّ عاملی، ۱۴۱۱ق، ج. ۱، باب ۲۵، ج. ۱۶، باب ۲۹) رفتار معقول و خردمندانه‌ای است که در عرف اکثر اقوام و ملل در طول تاریخ دارای پیشینه است؛ به این نحو که در حقیقت واکنش فرد یا قوم مقهور یا در اقلیت است که توان رویارویی مستقیم را ندارد یا اصولاً چنین مبارزه‌ای به صلاحش نیست و موجودیتش را تهدید می‌کند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، صص. ۵، ۳۸). حال پرسش این است که آیا ماهیت فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای، حکمی از روی تقیه و در نتیجه حکمی ثانوی، موقت و تغییرپذیر است؟ در پاسخ به این شبهه باید گفت که اولاً هرچند در خصوص اصل حجیت تقیه، بنا بر ادله قرآنی و روایی هیچ‌گونه شبهه‌ای وجود ندارد، در احکامی که از روی تقیه صادر می‌شود، اساساً نباید هیچ‌گونه استناد قرآنی و روایی وجود داشته باشد؛ زیرا در صورت استناد به این‌گونه از ادله، دیگر حکم تقیه‌ای نخواهد بود (علی دوست، ۱۳۹۲، صص. ۲۱-۲۲) و یک فتوا شمرده می‌شود. در خصوص دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای نیز ملاحظه می‌کنیم چنان‌که در ادامه شرح آن خواهد آمد، ایشان برای اثبات دیدگاه خویش به ادله عقلی و نقلی تمسک کرده‌اند: «بر طبق مبانی اعتقادی و دینی ما، به‌کاربردن این‌گونه وسایل کشتار جمعی اصلاً ممنوع و حرام است. این ضایع کردن حرث و نسل است که قرآن آن را ممنوع کرده است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۱۱/۳۰)؛ بنابراین نمی‌توان دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای را حکمی صادر شده از روی تقیه به شمار آورد. ثانیاً، با چشم‌پوشی از دلیل فوق، باید گفت که از آنجا که فلسفه تمسک به تقیه برای دفاع از دین و حفظ آن بیان گشته و اساساً از تقیه به سپر دفاعی تعبیر شده است، بنابراین تمسک به تقیه مطلق نبوده و دارای محدودیت است و در هنگام ضرورت و تحت شرایطی مجاز می‌باشد (حرّ عاملی، ۱۴۱۱ق، ج. ۱۶، ص. ۲۱۴)؛ به همین دلیل در روایات، انجام تقیه در اموری اگر به خون‌ریزی و قتل بینجامد، ممنوع تلقی شده است: «قَالَ أَبِي جَعْفَرٍ: إِنَّمَا جُعِلَتِ التَّقِيَةُ لِيُحَقَّقَ بِهَا الدَّمُ، فَإِذَا بَلَغَ الدَّمُ فَلَيْسَ تَقِيَةً؛» بی‌گمان تقیه برای

محافظت از جان تشریع شده است؛ پس اگر به سلب جان منجر گردد، تقیّه‌ای برقرار نیست (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲، ص. ۲۲۰). آیت‌الله خامنه‌ای تقیّه را وسیله‌ای صحیح برای رسیدن به هدف توصیف کرده‌اند و معتقدند: «اگر انسان به وسیله مخالفت با اصول هدف خود، یک وقتی بخواهد خود را به هدف برساند، این را در عرف منطق اسلام و تشیع، تقیّه نمی‌گویند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸، ص. ۳۳۴)؛ بنابراین از آنجاکه استفاده از سلاح‌های هسته‌ای سبب فساد فی الارض یا نابودی بشریت و به تعبیر آیت‌الله خامنه‌ای سبب ضایع کردن حرث و نسل بوده (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۱۱/۳۰) و در منطق اسلام حرام است؛ از این رو هیچ‌گاه نمی‌توان با استفاده از تقیّه حکمی برخلاف اصول و احکام اسلامی صادر کرد؛ بنابراین درمی‌یابیم که دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای، امری تقیّه‌ای نبوده است و در نتیجه از حیث ماهیت، حکمی ثانوی نمی‌باشد.

۳-۲. بررسی دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای به مثابه حکم حکومتی

۳-۲-۱. چیستی حکم حکومتی

حکم، در لغت به معانی متعددی همچون فرمان‌دادن، امر کردن (معین، ۱۳۸۶، ص. ۴۰۰)، اتفاق و استوار کردن (قرشی، ۱۳۵۲، ج. ۱، ص. ۱۷۰) و فرمان، امر، دستور، ابلاغ و... (دهخدا، ۱۳۷۳، ج. ۱۹، ص. ۷۵۳) به کار رفته است. در قرآن کریم نیز در آیه شریفه «إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ» (یوسف، ۴۰)، این واژه به معنای لغوی خویش به معنای فرمان به کار رفته است. حکم به لحاظ مختلف دارای تقسیم‌بندی‌های متعددی است (حکم تکلیفی و وضعی، حکم اولیه و ثانویه، حکم واقعی و ظاهری، حکم مولوی و ارشادی، حکم تأسیسی و امضایی)؛ اما آنچه در این مقام محل بحث می‌باشد، تقسیم حکم به لحاظ خصوصیات حاکم و جاعل آن، به حکم حکومتی و غیرحکومتی است. احکام حکومتی در فقه امامیه و عامه با نام‌هایی متعددی همچون «احکام سلطانیه»، «حکم حاکم» و «حکم احکام ولایی» (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۲۱۳) مورد توجه قرار گرفته است (علی‌دوست، ۱۳۸۸، صص. ۶۶۴-۷۷۰). صاحب جواهر این‌گونه احکام را ایجاد دستوری از طرف حاکم - نه خداوند - درباره حکم شرعی یا وضعی یا موضوع آن دو در موضوع خاص می‌داند: «أما الحكم فهو إنشاء إنفاذ من الحاكم لا منه تعالى لحكم شرعی أو وضعی أو موضوعهما فی شیء مخصوص» (نجفی، ۱۳۷۷، ج. ۴۰، ص. ۱۰۰). آنچه صاحب جواهر در این تعریف بر آن تأکید دارد، آن است که اولاً حکم حکومتی حکمی انشایی است؛ ثانیاً حکمی است که از ناحیه حاکم اسلامی صادر شده نه از سوی شارع مقدس و ثالثاً اینکه احکام حکومتی در طول احکام شرعی است، نه در عرض آن. علامه طباطبایی در تبیین حکم حکومتی می‌نویسد: «ولّی امر می‌تواند یک سلسله تصمیم‌های مقتضی به حسب مصلحت وقت بگیرد و طبق آنها مقرراتی وضع کند و به اجرا آورد. مقررات نام‌برده لازم‌الاجرا و مانند شریعت دارای اعتبار

می‌باشند؛ با این تفاوت که قوانین آسمانی، ثابت و تغییرناپذیرند و مقررات وضعی قابل تغییر هستند و در ثبات و بقا تابع مصلحتی می‌باشند که آنها را به وجود آورده است و چون پیوسته زندگی جامعه انسانی در تحول و رو به تکامل است، به طبع این مقررات به تدریج تبدل پیدا کرده، جای خود را به بهتر از خود خواهند داد» (طباطبایی، ۱۳۴۱، ص. ۸۳). علامه در این تعریف افزون بر اینکه تأکید دارد جاعل احکام حکومتی باید امر مسلمین باشد، بیان می‌دارد که اولاً این احکام باید در چهارچوب قوانین مقررات ثابت شریعت باشد و ثانیاً این احکام باید برخاسته از مصالح و مفاسدی باشد که حاکم اسلامی با عقل و درک کامل و به دور از هوا و هوس و یا به کمک کارشناسان مورد اطمینان تشخیص می‌دهد. نکته سومی که در این تعریف بیان می‌شود، آن است که این‌گونه احکام موقتی هستند؛ از این‌رو تابع مصلحت و مفسده‌ای هستند که بر اساس آن جعل می‌شوند. به اختصار می‌توان گفت حکم حکومتی، پیوند استوار و محکم با مقوله مصلحت دارد و عبارت است از اقدامات اجرایی و تفهیزی حاکم و ولّی امر، در راستای تأمین مصالح فردی، اجتماعی جامعه اسلامی و رفع معضلات و گره‌گشایی امور و تطبیق احکام کلی بر موضوع‌های کلی بر موضوع‌های جدید و مسائل جاری که در بقا و زوال، پیرو مصالح نهفته و علل ایجاد آن می‌باشد (ایزدهی، ۱۳۹۳، ص. ۳۸).

۳. دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای و احکام حکومتی

بنا بر تعریفی که از حکم حکومتی به عمل آمد، دریافتیم که منشأ صدور احکام حکومتی، شارع مقدس نیست؛ بلکه حاکم می‌باشد. این امر بدین معناست که حاکم بنا بر مصالح فردی و اجتماعی جامعه اسلامی و رفع معضلات و گره‌گشایی جامعه بدون بهره‌گیری از دستگاه اجتهاد و استنباط به ادله عقلی و نقلی، خود بنا بر مقتضای مصلحت، به صدور این حکم اقدام می‌نماید؛ بنابراین این‌گونه احکام موقتی است و از این‌رو تابع مصلحت و مفسده‌ای هستند که بر اساس آن جعل شده‌اند. آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین مبانی صدور دیدگاه خویش به ادله عقلی و نقلی (قرآن و روایت) تمسک کرده‌اند؛ بنابراین درمی‌یابیم که این دیدگاه در سازوکار اجتهادی شکل گرفته است؛ پس در این حالت نمی‌توان آن را یک حکم حکومتی به شمار آورد؛ زیرا تابع مصلحت نیست و شرایط زمان و مکان نمی‌تواند آن را تغییر دهد. برخی از افراد و رسانه‌های بیگانه با درک نادرست از دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای اعلام کرده‌اند که این فتوا تا زمانی اعتبار دارد که مصلحت وجود داشته باشد؛ بنابراین آن را تغییر‌پذیر و تجدیدنظرپذیر توصیف کرده و بیان داشته‌اند که این فتوا به سادگی تغییر‌پذیر است و نمی‌توان آن را شاخصی قابل اتکا برای سیاست‌های بلندمدت دانست (Ansari, 2013). در پاسخ به این شبهه باید گفت که اولاً حکم حکومتی، مقوله‌ای جزئی و در خصوص یک واقعه خاص است که حاکم شرع در مقام رفع نزاع در جامعه و پیشگیری از هرج و مرج و اختلال در نظام، به صورت موقت و معمولاً از روی مصلحت صادر می‌کند.

اما دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای حکم حکومتی نیست؛ زیرا چنانچه شرح آن در ادامه بیان خواهد شد در دستگاه اجتهاد شکل گرفته است و یک فتوا به شمار می‌رود؛ مانند دیگر فتاوا از حکم کلی حرمت سلاح‌های هسته‌ای برای عموم افراد خبر داده است و گستره آن عام می‌باشد؛ همچنین باید گفت مقوله مصلحت و لوازم آن همچون تغییرپذیری و موقت بودن که عنصر اساسی در حکم حکومتی به شمار می‌رود، در فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای وجود ندارد؛ ازاین‌رو اینکه برخی افراد لوازم و عناصر حکم حکومتی را بر فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای بار می‌کنند تا بدین وسیله مصلحتی و موقتی بودن این حکم را برداشت کنند، ناشی از غرض‌ورزی یا شناخت‌نداشتن آنان از ماهیت این دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص سلاح‌های هسته‌ای است. ثانیاً با چشم‌پوشی از دلیل اول که مهم‌ترین دلیل در پاسخ شبهه فوق است، به فرض اگر دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای را یک حکم حکومتی بدانیم، باید گفت کسانی که شبهه فوق را بیان کرده‌اند، درک و شناخت صحیحی از عنصر مصلحت در اندیشه شیعی ندارند و این فتوا را با معیار و رویکرد مادی‌انگارانه از مصلحت تفسیر کرده‌اند و آن را در راستای فرصت‌طلبی، عافیت‌جویی و تأمین اهداف و غایات بر اساس منطق «ماکیاولیسم» (آشوری، ۱۳۵۸، صص. ۱۵۲-۱۵۳) تحلیل کرده‌اند؛ ازاین‌رو هدف را توجیه‌کننده استفاده از هر امری، هرچند استفاده از مقدمات غیر مشروع و ناروا می‌دانند. اما در رویکرد شیعی از مصلحت، برخلاف رویکرد مادی‌انگارانه و منفعت‌گرایانه که در آن هدف وسیله را توجیه می‌کند، لازم است کلیه اقدامات اعم از نظامی و غیرنظامی افزون بر قرارگرفتن در مسیر دوراندیشی و تدبیر، در چهارچوب اصول و ضوابط شرعی قرار بگیرد و مشتمل بر منافع مادی و معنوی باشد (ایزدهی، ۱۳۹۸، صص. ۸۶-۸۸). از این منظر «هیچ‌گاه هدف، وسیله را توجیه نمی‌کند»؛ ازاین‌رو استفاده از سلاح‌های هسته‌ای و تولید و انباشت آن غیرمجاز بوده و استفاده از آن به جهت مصالح نامشروع، بنا بر ادله عقلی و شرعی ممنوع شمرده شده است.

۴. دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای به مثابه یک فتوا (حکم اولی)

۴-۱. چستی فتوا

«فتوا» در لغت به معنای پاسخ‌دادن به سؤال (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۲، ص. ۲۹۸) یا رأی فقیه و مجتهد در احکام شرعی (معین، ۱۳۸۶، ص. ۶۷۲) می‌باشد. در تعریف اصطلاحی فتوا، برخی از فقیهان همچون شهید اول آن را صرف خبردادن از حکم الهی در یک قضیه دانسته‌اند (عاملی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۶۶۵) و برخی همچون صاحب جواهر فتوا را اخبار و گزارشی از حکم الهی در یک حکم کلی شرعی می‌دانند (نجفی، ۱۳۷۷، ج. ۴۰، ص. ۱۰۰). برخی از نویسندگان با بیان اینکه نظر مجتهد به هر انگیزه و دلیلی (تأمین مقاصد شارع، حفظ اسلام و نظام اسلامی...) صادر شود، تا وقتی که این استنباط، مستند به سند معتبر (اعم از نص، قاعده شرعی معین یا استصلاح و درک عقل) باشد، فتوا به حساب

می‌آید (علی دوست، ۱۳۸۸، ص. ۶۸۱). از این رو می‌توان گفت که فتوا عبارت است از خبر دادن از حکم کلی الهی در موضوعات کلی. این اخبار با استناد به دلایل چهارگانه اعم از کتاب، سنت، عقل و اجماع بیان می‌گردد. حال ممکن است که این فتوا در قالب الفاظ خاص خود یا به صورت خبر القا شود و یا به صورت امر بیان گردد؛ مثلاً «شراب حرام است» یا «شراب نخورید».

۵. دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای و مؤلفه‌های یک فتوا

با بررسی دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص سلاح‌های هسته‌ای درمی‌یابیم که این دیدگاه با تعریفی که از فتوا گذشت، منطبق است و عناصر و مؤلفه‌های تحقق یک فتوا که برخی از نویسندگان (پورامینی، ۱۴۰۳، ص ۱۱۲) برای شکل‌گیری آن ضروری دانسته‌اند، در این دیدگاه وجود دارد:

۵-۱. شکل‌گیری در دستگاه اجتهاد

فقیه برای صدور فتوا لازم است که نظر خویش را از طریق استنباط از ادله عقلی و نقلی به دست آورده باشد. در صورتی که نظر مجتهد به این ادله معتبر مستند نباشد، این دیدگاه عمل اجتهادی به شمار نمی‌رود؛ به تعبیر دیگر لازم است که نظر فقیه در دستگاه اجتهاد شکل گرفته باشد؛ به این معنا که مجتهد نظر خودش را به هر انگیزه و دلیلی که باشد، باید از طریق استنباط ادله عقلی و نقلی، اعم از آیات و روایات و اجماع به دست آورده باشد. در خصوص دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای درباره سلاح‌های هسته‌ای، مشاهده می‌کنیم که ایشان پس از اینکه در سال ۱۳۸۸ به طور رسمی دیدگاه خویش را بیان کردند، همواره در مناسبت‌های مختلف به برخی از این مبانی شرعی (قرآن و روایت) و عقلی آن اشاره داشته‌اند که برای نمونه می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت: «دنبال سلاح هسته‌ای نیستیم؛ نه به خاطر اینکه آنها می‌گویند، [بلکه] به خاطر خودمان؛ به خاطر دینمان و به خاطر عقلمان. هم فتوای شرعی ما این است، هم فتوای عقلی ما این است. فتوای عقلی ما هم این است که ما امروز و فردا و هیچ‌وقت به سلاح هسته‌ای احتیاج نداریم؛ سلاح هسته‌ای برای یک کشوری مثل کشور ما مایه دردسر است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۴/۱/۲۰). «ما بر اساس حکم قرآن و شریعت اسلامی، تولید سلاح هسته‌ای و نگهداری آن و به کار بردن آن را حرام می‌دانیم و به آن اقدام نمی‌کنیم. این هیچ ربطی به آنها ندارد، به این مذاکرات هم ربطی ندارد. آنها خودشان می‌دانند که این واقعیت است. می‌دانند که آنچه مانع جمهوری اسلامی در زمینه تولید سلاح هسته‌ای است، تهدید و توپ و تشر آنها نیست، یک مانع شرعی است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۴/۴/۲۷). «این فکر اسلامی ماست، فکر اسلامی ما می‌گوید سلاحی که در او، غیرمسلحین، غیرنظامی‌ها، مردم عادی تلف می‌شوند، این سلاح ممنوع است. حالا هسته‌ای باشد یا شیمیایی باشد یا غیر اینها، این سلاح ممنوع است. ما به خاطر نظر اسلام است که نخواستیم دنبال این سلاح برویم» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۹/۱۲/۴). از این رو درمی‌یابیم دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص حرمت

سلاح‌های هسته‌ای، در دستگاه اجتهاد و بر اساس ادله عقلی و نقلی شکل گرفته است؛ با این بیان، اولین رکن مهم برای تحقق یک فتوا در این دیدگاه به صورت کامل وجود دارد.

۵-۲. اعلام

رکن دوم در شکل‌گیری یک فتوا، «اعلام کردن» آن است؛ به این معنا که فقیه باید دیدگاه اجتهادی خویش را به صورت صریح اعلام کند. اگر فقیه دارای دیدگاه اجتهادی باشد، اما آن را اعلام نکند، این دیدگاه یک فتوا به شمار نمی‌رود. پس از اعلام صریح دیدگاه هسته‌ای حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در قالب فتوا در سال ۱۳۸۸ و تأکید ایشان در مناسبت‌های مختلف بر این فتوا و ثبت آن به عنوان یک سند حقوقی در سازمان ملل متحد^۱ باید گفت که این فتوا خطاب به همه مسلمانان اعم از داخل و خارج از کشور و برنامه‌ریزان هسته‌ای به عنوان یک تکلیف شرعی اعلام شده است و با ثبت آن به عنوان یک سند حقوقی در سازمان ملل متحد، این فتوای بشردوستانه به اطلاع جهانیان رسیده است؛ از این رو رکن دوم برای شکل‌گیری یک فتوا که «اعلام» می‌باشد، در دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای تحقق پیدا کرده است.

۵-۳. عمل کردن فرد یا افراد یا جامعه به آن رأی

رکن سوم که در تحقق یک فتوا نقش دارد، «عمل کردن فرد یا افراد در جامعه به یک رأی» است. مشاهده می‌کنیم که گاهی اوقات رکن اول و دوم در یک نظر و رأی فقهی وجود دارد؛ به این معنا که یک رأی به درستی در دستگاه اجتهاد شکل می‌گیرد و این رأی مثلاً در قالب اثر فقهی منتشر و اعلام می‌شود؛ اما در مقام عمل از آنجا که آن فقیه در جایگاه مرجعیت نیست، امکان عمل کردن افراد به آن دیدگاه فقهی وجود ندارد یا اینکه اساساً رأی و دیدگاه فقهی او از جمله مسائل اجتماعی بوده که در حیطه اختیارات فقیه حاکم است؛ از این رو این گونه موارد فتوا نیستند و صرفاً یک اثر اجتهادی به شمار می‌آیند. اما در خصوص فتوای آیت‌الله خامنه‌ای در موضوع سلاح هسته‌ای، باید گفت این رکن در دیدگاه ایشان به صورت کامل وجود دارد و فتوای ایشان به عنوان یک مرجع تقلید که در رأس کشور جمهوری اسلامی قرار دارد، بر تمامی ارکان کشور لازم‌الاتباع می‌باشد. نمایندگان مجلس شورای اسلامی نیز پس از صدور فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای در جهت اجرای آن طی یک ماده واحده با عنوان «طرح قانون اقدام متناسب و متقابل دولت جمهوری اسلامی ایران در اجرای برجام» که در ۲۱ مهرماه ۱۳۹۴ به تصویب رسید، اعلام کردند: «بر اساس فتوای رهبر معظم انقلاب اسلامی هیچ دولتی در ایران حق تولید و استفاده سلاح هسته‌ای را ندارد و دولت موظف است سیاست خلع سلاح هسته‌ای جهانی را به طور فعال دنبال کند و در کلیه تلاش‌های بین‌المللی، حقوقی و دیپلماتیک برای نجات بشریت از خطر سلاح‌های هسته‌ای و اشاعه آنها،

1. UN official Document No. A/64/752-S/2010/203

از جمله از طریق ایجاد مناطق عاری از سلاح‌های کشتار جمعی به‌ویژه در ایجاد ائتلاف منطقه‌ای خاورمیانه‌ای از سلاح هسته‌ای به‌خصوص در زمینه خلع سلاح هسته‌ای رژیم صهیونیستی فعالانه مشارکت کند.^۱ خلاصه بحث اینکه در خصوص ماهیت دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای درباره حرمت تولید و استفاده از سلاح‌های هسته‌ای، باید گفت از آنجاکه این نظر توسط یک فقیه جامع‌الشرایط که در جایگاه مرجعیت مسلمین و رهبری جمهوری اسلامی ایران قرار دارد و بر اساس اسناد و ادله معتبر شرعی (اعم از عقل، نص و یا قواعد شرعی معین) صادر و به‌صراحت اعلام شده و مورد عمل قرار گرفته است، نظر ایشان را باید یک فتوای فقهی با تمامی آثار و لوازم آن به شمار آورد؛ از این‌رو مسائلی چون تقیه در صدور این فتوا نقشی ندارد و هیچ مصلحتی در صدور آن دخیل نبوده است؛ بنابراین عمده شبهات و مسائلی که در خصوص این فتوای تاریخی وارد شده است، ناشی از عدم تمیز میان احکام اولی و احکام ثانوی و احکام حکومتی می‌باشد.

۶. انواع و اقسام فتوا

در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان فتاوی صادرشده فقیهان را به دو دسته فتوای فردی و فتوای ناظر به موضوعات حکومت تقسیم کرد. در این مقام با توضیحی که بیان می‌شود، ماهیت فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای مشخص می‌گردد.

الف) فتوای فردی: مقصود از فتوای فردی، فتاوی است که در بر دارنده یک دستورعمل شرعی در مسائل فردی و خرد می‌باشد که خود نیز به دو دسته تقسیم می‌شود؛ گونه اول از فتوای فردی، متوجه به «یک فرد در جامعه» می‌باشد و این حالت هنگامی ایجاد می‌شود که مسئله خاصی برای یک فرد پیش آمده است و او وظیفه خویش را از یک مرجع تقلید سؤال می‌کند و آن مفتی نیز فتوایی را ناظر به مسئله او صادر می‌کند. گونه دوم از فتوای فردی، متوجه به «افراد در جامعه به عنوان افراد» می‌باشد. تفاوت فتوای فردی متوجه به فرد با فتوای فردی متوجه به افراد جامعه، این است که اگرچه هر دو از ماهیتی یکسان برخوردارند، در گونه اول، این فرد است که استفتا می‌کند و در مقابل، فتوا به او توجه پیدا می‌کند و ممکن است اساساً مسئله پرسش‌شده مختص سؤال‌کننده باشد؛ هرچند آن مسئله چه‌بسا برای دیگر افراد در جامعه نیز مطرح باشد؛ در حالی که در گونه دوم، این فقیه است که در کتاب‌های فقهی، رساله عملیه و یا در رسانه و یا پایگاه اطلاع‌رسانی خود و... فتوایی را برای افراد جامعه و مقلدان خویش صادر کرده است تا اگر موضوع آن فتوا برایشان پیش آمد، به آن عمل کنند. نکته قابل توجه این است که بیشتر فتوای فقهی در طول تاریخ شیعه، به جهت شرایط حاکم بیشتر جنبه فردی داشته‌اند.

ب) فتوای ناظر به موضوعات حکومت: «فتوای ناظر به موضوعات حکومت»، فتوایی هستند

1. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/939345>

که متعلق آنها مسائل مربوط به سیاست و حکومت و اداره کشور می‌باشند و برخی از اندیشمندان از آنها به «فتاوی حکومتی» (علی دوست، ۱۳۸۸، ص. ۶۸۳) تعبیر کرده‌اند. در خصوص شیوه اجتهاد در این گونه از فتاوا، کار فقیه حاکم مانند هر مجتهد محقق، کشف و استنباط گزاره‌های دینی از منابع معتبر به همان شیوه فقه جواهری، همانند احکام دیگری است که از متن دین و شریعت به شمار می‌روند و از این جهت، تفاوتی میان این بخش از احکام و انواع دیگر حکم در دیگر حوزه‌های فقه وجود ندارد. در اینجا نیز کار فقیه، فتوادادن و اخبار از حکم شرعی الهی بر حسب استنباط خود می‌باشد (عرب‌صالحی، ۱۳۹۲، ص. ۴۶). بنابراین، در خصوص این گونه از فتاوا می‌توان گفت که یک فقیه افزون بر اینکه استنباط‌هایی در مسائل فردی و خرد دارد، در مسائل مربوط به حکومت نیز می‌تواند با تکیه بر ادله شرعی و درک عقلی به اجتهاد بپردازد که در این صورت نیز آنچه از اجتهاد وی به دست می‌آید، «حکمی الهی» مانند دیگر احکام الهی است که فقیه استنباط کرده است (علی دوست، ۱۳۹۹، صص. ۲۶-۲۷)؛ بنابراین فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای را که در تعیین اولویت‌ها و سیاست‌های نظامی کشور در این خصوص بسیار مؤثر می‌باشد، باید از جمله «فتاوی ناظر به موضوعات حکومتی» به شمار آورد؛ زیرا دارای محتوایی مرتبط با «فقه الحکومه» است و از جمله مهم‌ترین مسائل مربوط به حکومت، سیاست، نظام و اداره کشور می‌باشد.

۷. ویژگی‌های دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای به مثابه یک فتوا

فتوای آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص سلاح‌های هسته‌ای که داخل در «فتاوی ناظر به موضوعات حکومت» به شمار می‌رود؛ مانند دیگر فتاوا دارای برخی ویژگی‌هاست که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

الف) اخباری بودن فتوا: فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای برخلاف احکام حکومتی که جنبه انشایی و ایجاد دارد، جنبه اخباری دارد؛ به این معنا که ایشان در مقام افتا، درواقع حکم و قانون الهی را کشف کرده و آنها را به مکلفان اعلام کرده‌اند؛ بنابراین درمی‌یابیم که این دیدگاه یک فتوا بوده است و منشأ آن شارع می‌باشد.

ب) نحوه بیان فتوا: نحوه بیان این فتوا برخلاف احکام حکومتی که قضیه شخصیه می‌باشد،^۱ به شکل «قضیه حقیقیه» (مکارم شیرازی، ۱۴۳۵ق، ج. ۱، ص. ۴۳۷) است؛ به این معنا که فقیه مانند دیگر فتاوا از حکم کلی حرمت سلاح‌های هسته‌ای برای عموم افراد خبر می‌دهد؛ بنابراین باید گفت که گستره این فتوا عام است: «من تأکید می‌کنم که جمهوری اسلامی هرگز در پی تسلیحات هسته‌ای نیست و نیز هرگز از حق ملت خود در استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای چشم‌پوشی نخواهد کرد. شعار ما انرژی

۱. احکام حکومتی حاکی از دستور به انجام‌دادن و یا ترک‌کردن کار مشخص برای مردم به‌خصوص و در برهه زمانی خاص می‌باشد که در اصطلاح به شکلی از بیان «قضیه شخصیه» می‌گویند.

هسته‌ای برای همه و سلاح هسته‌ای برای هیچ کس است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۰۶/۹).

ج) گستره فتوای هسته‌ای: گستره فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای مانند دیگر فتاوای شرعی، تابع دلالت اسنادی است که این فتوا به آن مستند می‌باشند؛ از این رو ایشان با استناد به ادله عقلی و نقلی معتقدند که استفاده از این گونه سلاح‌های هسته‌ای «ضایع کردن حرث و نسل» است و ممنوع می‌باشد (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۱۱/۳۰). یا اینکه ایشان سلاحی را که در آن، غیر مسلحین، غیر نظامی‌ها و مردم عادی تلف می‌شوند، ممنوع می‌دانند؛ خواه این سلاح‌ها، هسته‌ای باشد یا شیمیایی باشد یا غیر اینها (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۹/۱۲/۴) و این ممنوعیت را ابدی و استثناپذیر دانسته‌اند^۱ و مختص مسلمانان هم نمی‌دانند؛ زیرا ادله دلالت‌کننده بر این فتوا مطلق است و از نگاه اسلامی ظلم و ستم بر هیچ انسان و حتی غیرانسانی جایز نیست؛ از این رو مشاهده می‌کنیم که امیرالمؤمنین (ع) مردم را در دو دسته تقسیم‌بندی کرده‌اند: «فَانَّهُمْ صِنْفَانِ: اِمَّا اَخَّ لَكَ فِي الدِّينِ، اَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ، يَفْرُطُ مِنْهُمْ الزَّلُّ، وَتَعْرِضُ لَهُمُ الْعُلَّ، وَيُؤْتِي عَلَى اَيْدِيهِمْ فِي الْعَمَدِ وَالْخَطَا، فَأَعْطَاهُمْ مِنْ عَفْوِكَ وَصَفَحَكَ مِثْلَ الَّذِي تُحِبُّ وَتَرْضَى اَنْ يَعْطِيكَ اللَّهُ مِنْ عَفْوِهِ وَصَفَحِهِ» (نهج البلاغه، نامه ۵۳)؛ مردم بر دو دسته‌اند: یا برادر دینی تو هستند و یا هم‌نوع تو؛ در معرض لغزش و خطا قرار دارند و گاه از روی عمد یا خطا دست به گناه و تجاوز می‌آیند؛ پس همان‌گونه که خود دوست داری خداوند نسبت به تو بخشش و گذشت کند، تو نیز نسبت به آنان بخشش و گذشت داشته باش.

د) دایمی یا موقت بودن فتوا: از جمله ویژگی‌های تمامی فتاوا این است که دایمی هستند؛ مگر اینکه صاحب فتوا به اشتباهی در صدور فتوا پی ببرد. فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای نیز مانند دیگر فتاوا دایمی است؛ زیرا اسناد پشتیبان این فتوا اعم از ادله عقلی و نقلی، تغییرناپذیر هستند. پرسش قابل طرح در اینجا آن است که در حالت اضطرار یا ضرورت جنگی، آیا فتوای یادشده قابل تجدید نظر است یا خیر؟ آنچه در پاسخ به اختصار باید گفت این است که معیار اضطرار و ضرورت جنگی «انحصار طریق در عدم شکست و بقا» (حلی، ۱۴۱۴، ج. ۹، ص. ۷۳) می‌باشد؛ به این معنا که تنها راه بقا یا فرار از شکست در عرصه درگیری، تنها بر استفاده روش خاص یا سلاحی همچون سلاح هسته‌ای متوقف باشد که استفاده از آن به کشتار جمعی یا افساد در زمین منجر می‌گردد. این معیار واقعی اضطرار جنگی است؛ اما رسیدن به چنین حالتی در جنگ، به نظر برخی بسیار نادر است (صدر، ۱۴۱۳ق، ج. ۲، ص. ۳۸۵)؛ زیرا در کشوری همچون جمهوری اسلامی ایران با توجه به ظرفیت‌های موجود در کشور و وجود سلاح‌های جایگزین همچون انواع پهپادها و موشک‌های دوربرد، نقطه‌زن و... که در عین حال که محدودیت‌های مربوط به سلاح‌های کشتار جمعی را ندارند، اما جنبه بازدارندگی دارند (مقام معظم رهبری،

1. <https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=47431>

هیچ‌گاه در حالت اضطرار واقعی به معنای استیصال و درماندگی که بقای خود را متوقف و منحصر در استفاده از سلاح هسته‌ای دریابد، قرار نمی‌گیرد و اساساً با توجه محدودیت‌های موجود در اضطرار (پورامینی، ۱۴۰۲، صص. ۳۲۴-۳۳۶)، عنوان‌هایی همچون ضرورت و اضطرار نمی‌تواند حکم اولی حرمت این‌گونه سلاح‌ها را با تمسک به حکم ثانوی به وجوب حتی اباحه تبدیل نماید. ضمن اینکه اساساً این‌گونه سلاح‌ها باعث «حفظ نظام اسلامی» نمی‌شود؛ بلکه این اقدام موجب نفرت، ایجاد خدشه به چهره اسلام، بدنامی آن و انزوای حکومت اسلامی خواهد شد. از سوی دیگر با ملاحظه سیره سیاسی و نظامی حضرات معصومین: درمی‌یابیم که آنان هرگز برای حفظ یا رسیدن به قدرت از روش‌ها و ابزارهای غیراخلاقی استفاده نکرده و از پاشیدن سم حتی در فرض اضطرار نیز نهی کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۵، ص. ۲۸)؛ بنابراین در تراحم میان دو امر استفاده از سلاح‌های هسته‌ای که امری حرام به شمار می‌رود و حفظ نظام که به‌ظاهر به استفاده از سلاح هسته‌ای متوقف است، دلیلی نداریم که مسلمانان برای حفظ نظام بتوانند یا لازم باشد هر عملی را انجام دهند؛ زیرا حفظ نظام اسلامی در دایره وسایل یا روش‌های مشروع قرار دارد (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۲، ص. ۲۴)؛ بنابراین اضطرار نیز نمی‌تواند به نقض فتوای آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص سلاح‌های هسته‌ای منجر گردد.

۸. نتیجه‌گیری

در شرایطی که در نظام حقوق بین‌الملل به‌رغم معاهدات متعدد درباره سلاح‌های هسته‌ای، هنوز هیچ‌گونه ممنوعیت جامع و مطلق در خصوص استفاده از سلاح‌های هسته‌ای وجود ندارد، آیت‌الله خامنه‌ای که تا پیش از دهه ۱۳۸۰ از جهات مختلف، مخالفت خویش را با سلاح‌های کشتار جمعی از جمله سلاح‌های هسته‌ای اعلام کرده بودند، برای اولین بار در قالب یک فتوای فقهی در سی‌ام بهمن‌ماه ۱۳۸۸ اعلام کردند که استفاده از سلاح هسته‌ای حرام و ممنوع است. ایشان در مناسبت‌های دیگر نیز بر این فتوا تأکید کردند، اما نقطه اوج و کانونی فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای را باید در پیام ایشان به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح و عدم اشاعه در بیست‌وهشتم فروردین‌ماه ۱۳۸۹ دانست؛ زیرا ایشان فتوای تحریم تولید و استفاده از سلاح‌های هسته‌ای را تکرار کردند و این فتوا را در خصوص دیگر سلاح‌های کشتار جمعی سرایت دادند و آن را جنایت علیه بشریت توصیف کردند و اعلام نمودند: «ما کاربرد این سلاح‌ها را حرام و تلاش برای مصونیت‌بخشیدن ابنای بشر از این بلای بزرگ را وظیفه همگان می‌دانیم». ایشان از این تاریخ به بعد نیز در مناسبت‌های مختلف آرای خود درباره ممنوعیت سلاح‌های هسته‌ای را بازگو کرده و برخی از جنبه‌های مختلف فتوای هسته‌ای خویش را تبیین کرده‌اند. پس از صدور فتوای تاریخی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص سلاح‌های هسته‌ای، به‌رغم استقبال فراوان مجامع فقهی و مجامع بین‌المللی، در برخی از محافل سیاست‌گذار و تصمیم‌گیر غربی کوشیدند نخست این فتوا را نادیده

بگیرند؛ اما پس از آنکه در مذاکرات بین‌المللی بر آن تأکید شد و به عنوان یک سند بین‌المللی نیز در سازمان ملل به ثبت رسید، دیگر شیوه نادیده‌انگاشتن و انکار ممکن نبود و چون توانستند اصل صدور فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای را انکار کنند، اقدام دیگری را شروع کردند و آن بحث تحریف و شبهه‌افکنی در مورد این فتوا بود که همچنان ادامه دارد؛ مثلاً برخی با استناد به موضوعاتی مثل تقیّه بیان داشتند که در اسلام برای حفظ جان مسلمانان یا مسائل مهم کشور می‌توان به دروغ متوسل شد! یا برخی دیگر گفتند که این فتوا، حکمی از روی مصلحت است که به‌سادگی تغییرپذیر است و نمی‌توان آن را شاخصی قابل اتکا برای سیاست‌های بلندمدت دانست. آنها با این شبهات که ناشی از غرض‌ورزی یا نشناختن ماهیت دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای می‌باشد، در پی این بودند که کارایی عملی این فتوا را زیر سؤال برند و اعلام کنند که فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای، فتوایی تغییرپذیر است و از این‌رو نمی‌تواند در حقوق بین‌الملل یک سند تلقی شود؛ زیرا اساساً در حقوق بین‌الملل اسناد باید پایدار در نظر گرفته شوند و تغییرپذیر نباشند. برای پاسخ به شبهات مطرح‌شده در خصوص دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای، لازم بود ماهیت این دیدگاه بررسی گردد. از آنجاکه این دیدگاه توسط یک فقیه جامع‌الشرایط که در جایگاه مرجعیت تقلید مسلمانان و رهبری جمهوری اسلامی ایران و بر اساس اسناد و ادله معتبر شرعی (اعم از عقل، نص و یا قواعد شرعی معین) صادر شده و به‌صراحت اعلام شده و بدان عمل شده است، نظر ایشان را باید یک فتوای شرعی با تمامی آثار و لوازم آن همچون دایمی‌بودن و گستره وسیع داشتن به شمار آورد؛ بنابراین این دیدگاه، حکم تقیّه‌ای نمی‌تواند باشد؛ زیرا اولاً احکامی که از روی تقیّه صادر شده‌اند، هیچ‌گونه استناد قرآنی و روایی در آنها وجود ندارد و ثانیاً تمسک به تقیّه مطلق نیست و فقط در شرایط ضرورت و تحت شرایطی مجاز می‌باشد؛ از این‌روست که در روایات، تقیّه در اموری که به خون‌ریزی و قتل منجر شود (همچون سلاح‌های هسته‌ای)، ممنوع تلقی شده است. با این بیان دیدگاه هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای که در سازوکار اجتهاد شکل گرفته است، امری تقیّه‌ای نیست و در نتیجه ماهیت حکم ثانوی را ندارد. از سوی دیگر اینکه برخی از افراد عنوان حکم حکومتی را بر فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای بار نموده‌اند تا بدین وسیله مصلحتی و موقتی‌بودن این حکم را برداشت کنند، ناشی از نداشتن شناخت کافی آنان از ماهیت این دیدگاه می‌باشد. نهایت اینکه، فتوای هسته‌ای آیت‌الله خامنه‌ای، تجلی‌گر رویکرد انسان‌دوستانه دین اسلام است که حفظ حیات انسانی و محیط زیست (حرث و نسل) را بر هرگونه ملاحظه دیگری مقدم می‌دارد.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- آشوری، د. (۱۳۵۸). فرهنگ سیاسی. تهران: نشر مروارید.
- ابن منظور، م. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. (ج. ۲). بیروت: دار صادر.
- انصاری، م. (۱۴۲۸ق). المکاسب. (ج. ۹). قم: کنگره جهانی شیخ انصاری.
- ایزدهی، س.س. (۱۳۹۳). مصلحت در فقه سیاسی شیعه. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ایزدهی، س.س. (۱۳۹۸). معیارها و عرصه‌های مصلحت‌ورزی در سیاست خارجی نظام اسلامی. حکومت اسلامی، شماره ۹۲، صص. ۸۶-۸۸.
- پورامینی، م.ح. (۱۴۰۲). فتوای هسته‌ای. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- پورتر، گ. (۱۳۹۳). بحران ساختگی: داستان ناگفته تهدید هسته‌ای ایران. ترجمه معاونت آموزش و پژوهش خبرگزاری فارس. تهران: مؤسسه خبرگزاری فارس.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۹۰). دایرةالمعارف تشیع. تهران: انتشارات حکمت.
- حرّ عاملی، م. (۱۴۱۱ق). وسائل الشیعه. (ج. ۱، ۱۶). قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
- حلّی، ح. (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء. (ج. ۹). قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۰/۱۲/۰۳). بیانات در دیدار دانشمندان هسته‌ای. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/19124>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۹/۱۲/۰۴). بیانات در دیدار با خبرنگان رهبری. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/47396>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۸/۰۳/۰۸). بیانات در دیدار استادان، نخبگان و پژوهشگران دانشگاه‌ها. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/42700>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۱/۰۶/۰۹). بیانات در شانزدهمین اجلاس سران جنبش عدم تعهد. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/20840>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۲/۱/۱). بیانات در دیدار زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/3167>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۸). هم‌زمان حسین(ع). تهران: مؤسسه پژوهشی - فرهنگی انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۸/۰۳/۱۴). بیانات در مراسم بیستمین سالگرد رحلت امام خمینی. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/7089>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۸/۰۳/۱۴). بیانات در مراسم سی‌امین سالگرد رحلت امام خمینی. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/42758>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۲/۰۵/۱۵). بیانات در دیدار با کارگزاران نظام. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/3186>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۴/۰۱/۲۰). بیانات در دیدار ملاحان اهل بیت. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/29415>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۴۰۲/۰۳/۲۱). بیانات در دیدار دانشمندان و متخصصان صنعت هسته‌ای. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/53111>

خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۴/۰۲/۲۲). *بیانات در دیدار نخست‌وزیر مالزی*. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/1281>
خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۴/۰۴/۲۷). *بیانات در خطبه‌های نماز عید سعید فطر*. قابل دسترس در:

<https://khl.ink/f/30331>

خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۹/۰۱/۲۸). *پیام به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح هسته‌ای و عدم اشاعه*. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/9171>

خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۴/۱۰/۲۸). *بیانات در دیدار رئیس‌جمهور تاجیکستان و هیئت همراه*. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/1352>

خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۸/۰۶/۲۹). *بیانات در دیدار مسئولان نظام و سفرای کشورهای اسلامی*. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/8069>

خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۴/۰۱/۳۰). *بیانات در دیدار فرماندهان و کارکنان ارتش جمهوری اسلامی ایران*. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/29472>

خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۸/۱۱/۳۰). *بیانات در دیدار دست‌اندرکاران ساخت ناوشکن جماران*. قابل دسترس در: <https://khl.ink/f/8906>

دهخدا، ع.ا. (۱۳۷۳). *لغت‌نامه*. (ج. ۱۹). تهران: دانشگاه تهران.
صافی گلپایگانی، ل.ا. (۱۳۸۵). *جامع الاحکام*. (ج. ۱). قم: دفتر تنظیم و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی صافی گلپایگانی.

صدر، س.م. (۱۴۱۳ق). *ماوراء الفقه*. (ج. ۲). بیروت: دار الاضواء.
صفری فروشانی، ن.ا. (۱۳۸۱). *نقش تقیه در استنباط*. قم: بوستان کتاب.
طباطبایی، س.م.ج. (۱۳۴۱). *بحثی درباره مرجعیت و روحانیت*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
عاملی، ش. (بی‌تا). *القواعد والفوائد*. (ج. ۱). قم: مفید.
عرب‌صالحی، م. (۱۳۹۲). *ماهیت حکم حکومتی و برآیند روش شناختی آن*. *حقوق اسلامی*، شماره ۳۷، ص. ۴۶.
علی دوست، ا. (۱۳۸۸). *فقه و مصلحت*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
علی دوست، ا. (۱۳۹۲). *فقه تولید، انباشت و کاربرد سلاح‌های غیرمتعارف با محوریت فقه امامیه*. *حقوق اسلامی*، شماره ۳۸.

علی دوست، ا. (۱۳۹۷). *فقه هسته‌ای*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
علی دوست، ا. (۱۳۹۹). *بررسی ماهیت حکم حکومتی و تفاوت آن با فتوای حکومتی*. *گفتمان فقه حکومتی*، شماره ۶.
فاضل لنکرانی، م.ج. (۱۳۹۲). *تولید و استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی از دیدگاه فقه اسلامی*. *حقوق اسلامی*، شماره ۳۹.

قرشی، س.ع.ا. (۱۳۵۲). *قاموس قرآن*. (ج. ۱). تهران: دار الکتب الاسلامیه.
کلینی، م. (۱۴۰۷ق). *الکافی*. (ج. ۲، ۵). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
گروهی از نویسندگان (۱۳۸۹). *فرهنگ‌نامه اصول فقه*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
مشکینی، ع. (بی‌تا). *اصطلاحات الأصول*. قم: انتشارات الهادی.
معین، م. (۱۳۸۶). *فرهنگ معین*. تهران: امیرکبیر.

مکارم شیرازی، ن. (۱۴۳۵ق). *موسوعة الفقه الاسلامی المقارن*. (ج. ۱). قم: دار الامام علی بن ابی طالب (ع).
نجفی، م.ح. (۱۳۷۷). *جواهر الکلام*. (ج. ۴۰). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

References

The Noble Quran.

Nahj al-Balagha.

- Alidoost, A. (2009). *Fiqh va maslahat* [Jurisprudence and expediency]. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Alidoost, A. (2013). *Fiqh-i tawlid, anbāshat va kārburd-i silāh-hāyi ghayr-muta'araf bā miḥvāriyat-i fiqh-i Imāmiya* [Jurisprudence of the production, accumulation, and use of unconventional weapons with the focus on Imami jurisprudence]. *Huqūq-i Islāmī*, no. 38. [In Persian]
- Alidoost, A. (2018). *Fiqh-i hasti'ī* [Nuclear jurisprudence]. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Alidoost, A. (2020). *Barrāsī-yi māhiyyat-i ḥukm-i ḥukūmatī va tafāwut-i ān bā fatwā-yi ḥukūmī* [An examination of the nature of governmental decrees and their difference from government fatwas]. *Guftāmān-i fiqh-i ḥukūmatī*, no. 6. [In Persian]
- ʿĀmilī, Sh. (n.d.). *Al-Qawāʿid wa-l-fawāʿid* (Vol. 1). Qom: Mufid. [In Arabic]
- Ansari, A. (2012). *Iran: A nuclear "fatwa"? Chatham House*.
URL= <https://www.chathamhouse.org/node/13027>
- Ansari, A. (2012, April). *Iran: A nuclear "fatwa"? Chatham House*.
URL= <https://www.chathamhouse.org/node/13027>
- Ansari, A. (2013). *To Be or Not to Be: Fact and Fiction on the Nuclear Fatwa Debate*. Lichtenstein Institute on Self-Determination, Princeton University. URL= <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/be-or-not-be-fact-and-fiction-nuclear-fatwa-debate>.
- Ansārī, M. (2007). *Al-Makāsib* (Vol. 9). Qom: Shaykh Ansārī World Congress. [In Arabic]
- Arab-Salehi, M. (2013). *Māhiyyat-i ḥukm-i ḥukūmatī va barāyand-i ravish-shināstī-yi ān* [The nature of governmental decrees and their methodological outcome]. *Huqūq-i Islāmī*, no. 37, p. 46. [In Persian]
- Ashouri, D. (1979). *Farhang-i siyāsī* [Political dictionary]. Tehran: Nashr-i Morvarid. [In Persian]
- Dehkoda, A. A. (1994). *Lughat-nāma* (Vol. 19). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Fazel Lankarani, M. J. (2013). Production and use of weapons of mass destruction from the perspective of Islamic jurisprudence. *Huqūq-i Islāmī* [Islamic Law], no. 39. [In Persian]
- Group of authors. (2010). *Farhang-nāmi-yi uṣūl-i fiqh* [Encyclopedia of principles of jurisprudence]. Qom: Islamic Sciences and Culture Academy. [In Persian]
- Group of Authors. (2011). *Dāyirat al-ma'ārif-i Tashayyu'* [Encyclopedia of Shiism]. Tehran: Hekmat. [In Persian]

- Hillī, H. (1994). *Tadhkirat al-fuqahā'* (Vol. 9). Qom: Mū'assasa-yi Āl al-Bayt li-Ihyā' al-Turāth. [In Arabic]
- Hurr al-'Āmilī, M. (1992). *Wasā'il al-Shī'a* (Vol. 1, 16). Qom: Mū'assasa-yi Āl al-Bayt li-Ihyā' al-Turāth. [In Arabic]
- Ibn Manzūr, M. (1994). *Lisān al-'Arab* (Vol. 2). Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Izadehy, S. S. (2014). *Maṣlaḥat dar fiqh-i siyāsī-yi Shī'a* [Expediency in Shiite Political Jurisprudence]. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Izadehy, S. S. (2019). Mi'yārḥa wa 'arṣah-yi maṣlaḥat-varzī dar siyāsāt khārijī-yi niẓām-i Islāmi [Criteria and areas of expediency in the foreign policy of the Islamic system]. *Hukūmat-i Islāmi*, no. 92, pp. 86-88. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2005, May 12). *Remarks in meeting with the Prime Minister of Malaysia*. URL= <https://khl.ink/f/1281> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2010, February 19). *Remarks in meeting with those involved in building the Jamaran destroyer*. URL= <https://khl.ink/f/8906> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2003, August 6). *Remarks in meeting with officials of the system*. URL= <https://khl.ink/f/3186> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2003, March 21). *Remarks in meeting with pilgrims and residents of the holy shrine of Imam Reza*. URL= <https://khl.ink/f/3167> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2006, January 17). *Remarks in meeting with the President of Tajikistan and his accompanying delegation*. URL= <https://khl.ink/f/1352> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2009, June 4). *Remarks at the 20th anniversary ceremony of the passing of Imam Khomeini*. URL= <https://khl.ink/f/7089> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2009, September 20). *Remarks in meeting with officials of the system and ambassadors of Islamic countries*. URL= <https://khl.ink/f/8069> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2010, April 17). *Message to the First International Conference on Nuclear Disarmament and Non-Proliferation*. URL= <https://khl.ink/f/9171> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2012, August 30). *Remarks at the 16th Summit of the Non-Aligned Movement*. URL= <https://khl.ink/f/20840> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2012, February 22). *Remarks in meeting with nuclear scientists*. URL= <https://khl.ink/f/19124> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2015, April 19). *Remarks in meeting with commanders and personnel of the Army of the Islamic Republic of Iran*. URL= <https://khl.ink/f/29472> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2015, April 9). *Remarks in meeting with eulogists of the Ahl al-Bayt*. URL= <https://khl.ink/f/29415> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2015, July 18). *Remarks during the Eid al-Fitr prayer sermons*. URL= <https://khl.ink/f/30331> [In Persian]
- Khamenei, S. 'A. (2019). *Hamrazmān-i Husayn* [The Companions of Husayn]. Tehran: Islamic Revolution Research-Cultural Institute. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2019, June 4). *Statements at the ceremony marking the 30th anniversary of*

- Imam Khomeini's passing*. URL= <https://khl.ink/f/42758> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2019, May 29). *Remarks in meeting with university professors, elites, and researchers*. URL=<https://khl.ink/f/42700> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2021, February 23). *Remarks in meeting with members of the Assembly of Experts*. URL= <https://khl.ink/f/47396> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2023, June 11). *Remarks in meeting with scientists and specialists in the nuclear industry*. URL= <https://khl.ink/f/53111> [In Persian]
- Kulaynī, M. (1986). *Al-Kāfi* (Vols. 2, 5). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, N. (2014). *Mawsū'at al-fiqh al-Islāmī al-muqāran* (Vol. 1). Qom: Dār al-Imām 'Alī ibn Abī Tālib. [In Arabic]
- Meshkini, A. (n.d.). *Iṣṭilāḥāt al-uṣūl* [Terminology of the principles of jurisprudence]. Qom: al-Hādī Publications. [In Arabic]
- Moein, M. (2007). *Farhang-i Moein* [Moein dictionary]. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Najafī, M. H. (1998). *Jawāhir al-kalām* (Vol. 40). Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Porter, G. (2014). *Buḥrān-i sākhṭigī: dāstān-i nāgufti-yi tahdīd-i hasti-yi Irān* [The Manufactured Crisis: The Untold Story of the Iran Nuclear Scare]. Translated by Educational and Research Deputy of Fars News Agency. Tehran: Fars News Agency Institute. [In Persian]
- Pouramini, M. H. (2023). *Fatwā-yi hasti'ī* [Nuclear Fatwa]. Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences. [In Persian]
- Qurashi, S. A. A. (1973). *Qāmūs al-Qur'ān* (Vol. 1). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Risen, J. (2012). *Seeking Nuclear Insight in the Fog of Ayatollah's Utterances*. New York Times. In:
- Risen, J. (2012, April 13). Seeking nuclear insight in the fog of Ayatollah's utterances. *The New York Times*. URL= <https://www.nytimes.com/2012/04/14/world/middleeast/seeking-nuclear-insight-in-fog-of-the-ayatollahs-utterances.html>
- Sadr, S. M. (1992). *Mawarā' al-fiqh* (Vol. 2). Beirut: Dar al-Aḍwā'. [In Arabic]
- Safari Froushani, N. A. (2002). *Naqsh-i taqīyya dar istinbāt* [The role of dissimulation in deduction]. Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Safi Golpaygani, L. (2006). *Jami' al-aḥkām* (Vol. 1). Qom: Office for the Preparation and Publication of the Works of Grand Ayatollah Safi Golpaygani. [In Persian]
- Tabataba'i, S. M. H. (1962). *Baḥṭhī darbāra-yi marja'īyyat va rūḥānīyyat* [A discussion on marja'īyya and the clergy]. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [In Persian]
- UN official Document No. A/64/752-S/2010/203. 20 April, 2010.
- United Nations. (2010, April 20). *Letter dated 20 April 2010 from the Permanent Representative of the Islamic Republic of Iran to the United Nations addressed to the Secretary-General* (Document No. A/64/752-S/2010/203). URL= <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/939345>